

Анатолій Авраменко

АЗОВСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ

ВІЙСЬКО

В ІСТОРИЧНІЙ КАРТОГРАФІЇ

Ніяке джерело, крім карти, не здатне ясно показати територіальні аспекти історичного процесу. На жаль, карту традиційно недооцінюють як у Росії, так і в Україні, підготовка фахівців з історичної географії й історичної картографії не ведеться в жодному вищому навчальному закладі. Тому історичні карти часто роблять на аматорському рівні, вносять довільні викривлення, а багато видавців і редакторів не розуміють, що така карта є об'єктом авторського права, тому що абсолютну більшість історичних карт друкують без вказівки автора або укладача. Так, у книзі О. І. Дружиніної «Південна Україна в період кризи феодалізму» вміщена карта-вклейка між сторінками 186 і 187¹, на якій виділена земля Азовського козацького війська (АКВ), але ніде в книзі не позначено, що її на основі архівної карти склав Б. Г. Галкович. Така анонімність карт призводить до того, що багато авторів сприймають карту лише як ілюстрацію, малюнок, в який можна вносити довільні зміни, або й запозичати її, не думаючи, що це плагіат.

Така недооцінка історичної карти часто приводить до неправильних географічних уявлень, що потрапляють навіть в енциклопедії й підручники. Так, в 1961 р. в авторитетній «Советской исторической энциклопедии» повідомлялося, що АКВ було оселене на північно-західному узбережжі Азовського моря між рр. Бердою й «Обыточной»². Насправді, територія АКВ знаходилася не на північно-західному, а на північному узбережжі Азовського моря на схід від р. Берда, а р. Обиточна тече на захід від Берди й не могла мати відношення до АКВ. Замість того, щоб подивитися на карту й виявити помилку, автори енциклопедичних статей почали повторювати цю дивну інформацію.

На жаль, не уникла цієї помилки й О. М. Апанович, що написала статтю про АКВ у «Радянській енциклопедії історії України»³, хоча за її словами, територія війська знаходилася «між Бердянськом і

¹ Дружинина Е. И. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825–1860 гг. – М., 1981.

² Советская историческая энциклопедия. В 16 т. – Т. 1. – М., 1961. – Стб. 286.

³ Радянська енциклопедія історії України. Т. 1. – К., 1969. – С. 36.

Маріуполем (між річками Бердою, Обиточною та Азовським м.)». Тут перша частина фрази суперечить другій: якби авторка звернулася до карти, то побачила б, що Обиточна знаходиться не між Бердянськом і Маріуполем, а на захід від Берди. В 1966 р. «Енциклопедія українознавства» іншими словами повторила ту ж помилку: за її версією, АКВ було поселено між Бердянськом і Ногайськом (місто на р. Обиточна)⁴. Надалі, продовжуючи традицію помилок, «Советская военная энциклопедия» в 1976 р. повідомила, що АКВ було поселено на північно-західному узбережжі Азовського моря між «рр. Обиточная и Бердя (ныне Запорожская область)»⁵. Насправді на територію сучасної Запорізької області припадала менша частина АКВ, а решта відноситься до Донецької області, що можна побачити на складеній мною карті⁶. Крім того, що енциклопедія викривила назву річки Берда, тут помилково повідомляється, що військова канцелярія була перенесена зі станиці Петровської в Маріуполь⁷. Ця ж помилкова інформація в повному обсязі перейшла в енциклопедію «Вітчизняна історія: Історія Росії з найдавніших часів до 1917 року»⁸, виправлено лише назву річки Берда. Оновлена «Военная энциклопедия», що видана в Москві, також повторює помилки в повному обсязі⁹. Нарешті, Ю. Шведов у новітній «Большой Российской энциклопедии», яка мала мету відобразити останні досягнення науки, не згадуючи річок, повідомляє, що адміністративний центр війська – станиця Петровська, з 1835 р. – м. Маріуполь¹⁰. Але за даними Л. М. Маленко, яка написала дисертацію й монографію про АКВ, адміністративний центр війська ніколи не знаходився у Маріуполі.

У новітніх українських енциклопедіях зазначені вище помилки, в основному, усунуті. В «Енциклопедії історії України» автор відповідної статті Є. Д. Петренко правильно пише, що козаки одержали землі між Бердянськом і Маріуполем, хоча невірно, що це північно-західне узбережжя Азовського моря. Невірно й те, що село Новоспасівське (нині с. Осипенко) перебуває зараз у Володарському

⁴ Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Т. 5. – Львів, 1996. – С. 1833.

⁵ Советская военная энциклопедия. В 8 т. – Т. 1. – М., 1976. – С. 126.

⁶ Авраменко А. М. Азовське козацьке військо [карта] // Историко-географический сборник. – Вып. 1. – Краснодар, 2007. – С. 151; Авраменко А. М. Азовське козацьке військо [карта] // Кубань-Украина: вопросы историко-культурного взаимодействия. Вып. 2. – Краснодар, 2007. – С. 242.

⁷ Советская военная энциклопедия. В 8 т. – Т. 1. – С. 127.

⁸ Отечественная история: История России с древнейших времён до 1917 года: Энциклопедия в 5 т. Т. 1. – М., 1994. – С. 37.

⁹ Военная энциклопедия. В 8 т. – Т. 1. – С. 103.

¹⁰ Большая Российская энциклопедия. В 30 т. – Т. 1. – М., 2005. – С. 297.

районі Донецької області¹¹. «Політико-адміністративний атлас України» показує, що це Бердянський район Запорізької області¹². Що ж стосується розташування території війська, то можна вказати точніше: між ріками Берда й Кальчик. На жаль, Є. Петренко не повідомляє, де знаходився адміністративний центр війська. Логічно було б доручити написання цієї статті фахівцю з історії АКВ – Л. М. Маленко, але в її статті про АКВ в енциклопедії «Українське козацтво» взагалі немає географічних описів території війська, не згадується й адміністративний центр¹³. Це більш-менш компенсує карта АКВ, де можна побачити, що згадана територія знаходиться між річками Берда й Кальчик, але на карті не позначено, де був адміністративний центр війська. Водночас варто повідомити, що в «Радянській енциклопедії історії України» перший адміністративний центр війська названо «м. Микольське»¹⁴, а в пізніших виданнях – ст. Микільська¹⁵, хоча «посад Петровський» не названо «Петрівським». На мій погляд, станиця *Никольская* в українській версії повинна називатися *Микольська*, тому що її назва створена від імені *Микола*, а не *Микіла*.

Частково помилки, згадані вище, можна пояснити тим, що територія війська була дуже малою, а картографічні джерела не використовувалися при підготовці енциклопедичних статей. Тривалий час АКВ в історичній картографії майже не приділялося уваги: у найкращому разі на території Південної України вказувалися кордони війська, або його територія в мізерно малому масштабі, як у книзі О. І. Дружиніної. Навіть в «Морском атласе» на карті «Действия Черноморского флота под командованием М. П. Лазарева у Кавказского побережья в 1830–1840 гг.» дії гребних судів хоча й згадуються, але карта не роз'ясняє, чи пов'язані вони з азовськими козацькими командами¹⁶. Не роз'яснюють цього й спеціальні «Описания к картам» третього тому «Морского атласа», хоча на картосхемі «Высадка десанта у реки Туапсе 12 мая 1838 г.» позначено, що в операції брало участь близько 55 гребних судів¹⁷.

¹¹ Енциклопедія історії України. Т. 1. – К., 2003. – С. 46.

¹² Політико-адміністративний атлас України. – К., 2006. – С. 30.

¹³ Українське козацтво: Мала енциклопедія. – Видання 2-е. Київ-Запоріжжя, 2006. – С. 10–12.

¹⁴ Радянська енциклопедія історії України. Т. 1. – С. 36.

¹⁵ Енциклопедія історії України. Т. 1. – С. 46, 23; Українське козацтво: Мала енциклопедія. – С. 11.

¹⁶ Морской атлас. Т. III. Военно-исторический. Ч. 1. Листы 1–45. – [Л.], 1958. – Л. 24.

¹⁷ Морской атлас. Т. III. Военно-исторический. Ч. 1. Описания к картам. – [Л.], 1959. – С. 479.

В українських атласах для шкіл показані територія й адміністративний центр АКВ, але на вкрай малій площі¹⁸, що не дозволяє вивчати будь-які подробиці історії війська. Лише в енциклопедії «Українське козацтво», що витримала два видання в 2002 і 2006 рр., вміщена карта АКВ, на якій можна побачити 6 населених пунктів, чітко прокреслені межі й дрібні річки, але не позначені центри управління військом, не показаний процес формування території війська¹⁹. Я й мої краснодарські колеги В. К. Чумаченко й Б. Ю. Фролов відгукнулися на вихід першого видання енциклопедії докладними рецензіями, де поряд з високою оцінкою виконаної роботи було висловлено чимало критичних зауважень²⁰. У результаті мені було запропоновано взяти участь у підготовці другого видання енциклопедії. Поряд зі статтями, я надіслав низку своїх карт козацьких військ, з яких були опубліковані карти Бузького, Дунайського (Новоросійського), Чорноморського, Кубанського й Усть-Дунайського Буджацького козацьких військ. Дивно, але зміст моїх карт в енциклопедії був трохи змінений й замість прямого позначення авторства карт написано: «За А. М. Авраменком», неначебто ці карти десь уже друкувалися й редактори карт (А. І. Коробов і С. Р. Лях) підправили вже опубліковані карти. Прислані мною карти Азовського й Катеринославського козацьких військ видані не були без пояснення причин. Тому я опублікував їх у Краснодарі у двох збірниках²¹ і вони доступні дослідникам.

Якщо карта АКВ, яка надрукована в енциклопедії, показує територію війська і його станиці без якої-небудь динаміки, то на моїй карті позначено розміщення Окремого запорізького війська на зимових квартирах наприкінці 1831 року, показані території, передані АКВ в 1832 році: Бердянське пустище, земля Петровського посаду, ділянка, що призначалася громаді ізраїльських християн, а також земля казенного поселення Новоспаського, що була приєднана до війська в січні 1833 року, і ділянка казенної землі, яка приєднана до військової території в 1839 р. Крім того, позначені адміністративні центри війська в 1832–1838 і з 1838 р., межі станичних юртових

¹⁸ Україна. Історичний атлас. 8 клас. / Концепція атласу та авторське опрацювання мап – Ю. Лоза. – Київ, 1998. – С. 18; Атлас з історії України. 9 клас. / Упорядники: О. В. Гісем, Д. В. Ісаєв, О. О. Мартинюк. – Київ, 2000. – С. 3.

¹⁹ Українське козацтво: Мала енциклопедія. – С. 11.

²⁰ Авраменко А. М. Первая энциклопедия украинского казачества // Культурная жизнь Юга России. – Краснодар, 2003. – №2. – С. 62–70; Фролов Б. Е., Чумаченко В. К. Разговор по существу // Культурная жизнь Юга России. – Краснодар, 2003. – №4 (6). – С. 65–71.

²¹ Авраменко А. М. Азовське козацьке військо [карта] // Историко-географический сборник. – Вып. 1. – Краснодар, 2007. – С. 151; Авраменко А. М. Азовське козацьке військо [карта] // Кубань-Украина: вопросы историко-культурного взаимодействия. Вып. 2. – Краснодар, 2007. – С. 242.

земель після 1839 року, а також сучасна границя між Запорізькою й Донецькою областями. Зміст карти прив'язаний до сучасної топографічної основи масштабу 1: 200 000, з виправленнями, що стосуються зміни берегових ліній.

Багату інформацію для складання карти АКВ дала монографія Л. М. Маленко²², незважаючи на деякі її неточності²³. Зокрема, у книзі Л. М. Маленко опублікована цікава рукописна «Карта земли Азовскаго козацького войска, покрытой красною краскою, с показанием части Мариупольского округа» 1839 року. На ній виділена ділянка землі «казённый пустопорожний просимой присоединить к войску, пространством 9881 десятины». Карта підписана наказним отаманом війська Гладким. Ще більш цікаві рукописні карти мені вдалося знайти в РДВІА. Одна з них складена землеміром Катеринославської губернії Авчинниковим і називається «План, представляющий часть греческих земель Мариупольской округи. С показанием отмежеванных из оной земель Всемилостивейше пожалованных Азовскому войску, и казенного порозжаго участка имянуемаго урзуфским или приморским, какое количество состоит в них десятин земли значится в приложенной экспликации. 25 апреля 1836 года»²⁴. Карта дуже докладно показує різні категорії земель, переданих АКВ, а експлікація повідомляє також, кому й на який строк (аж до 1848 року) були віддані в оброк землі тієї самої казенної ділянки, яку в 1839 році зумів одержати Гладкий для війська. Друга карта показує юртові землі та їх розподіл по категоріях, а також ділянки офіцерів²⁵. Масштаб обох карт – 2 версти в дюймі.

Фактичний матеріал, опублікований у різних роботах, особливо в монографії Л. М. Маленко, дозволяє набагато докладніше показати історію АКВ засобами історичної картографії. Представляється доцільним опублікувати дві або три карти. У першому варіанті (дві карти) одна з них повинна бути оглядовою й показувати всі основні події воєнної історії АКВ, а також шляхи переселень козаків і місця їх поселень у різні періоди. Оптимальний масштаб для такої карти 1: 2 000 000. Друга карта, уже опублікована мною, детально показує територію АКВ на північному узбережжі Азовського моря.

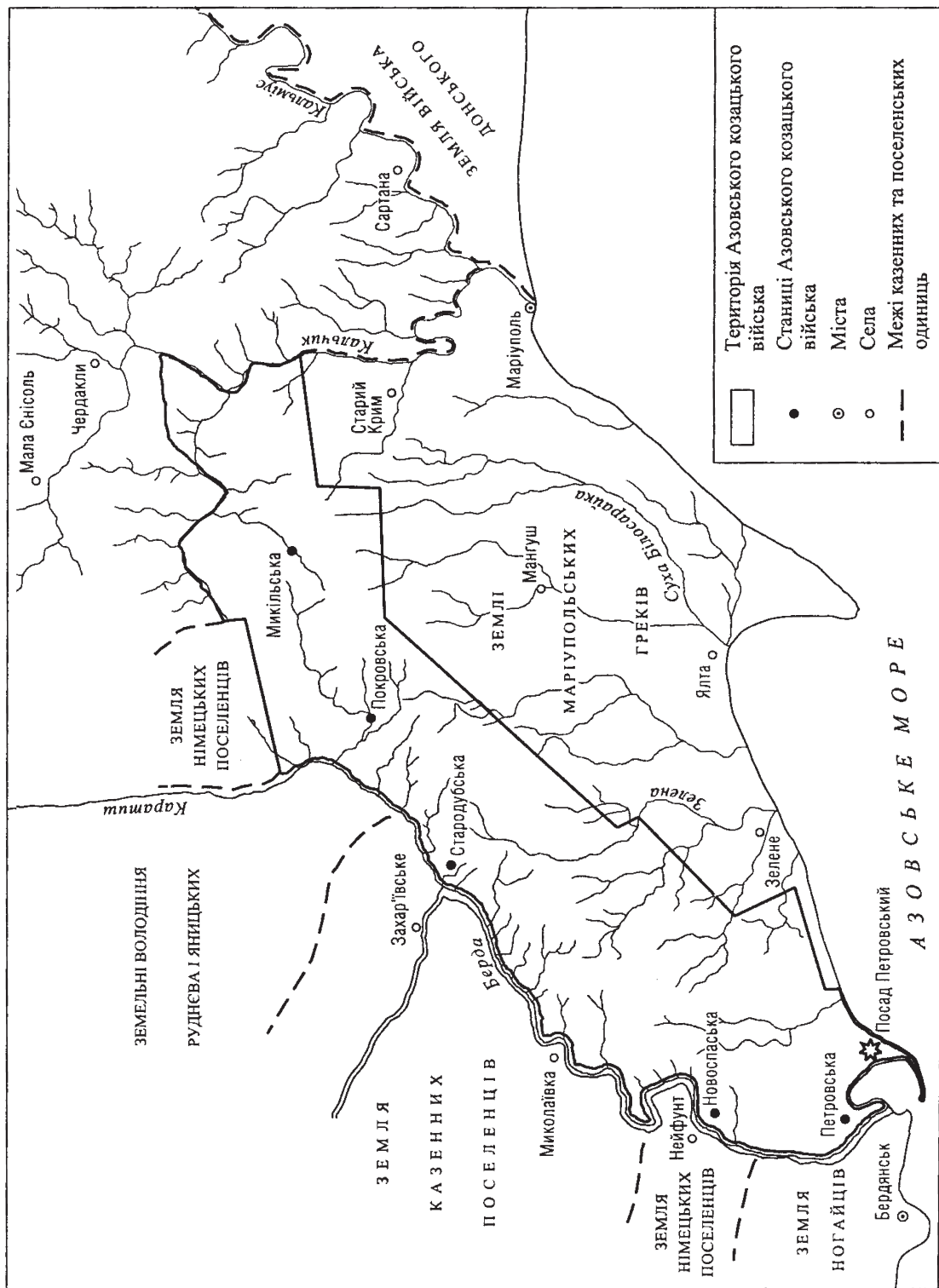
У західній частині оглядової карти слід показати місця поселення козаків Задунайської Січі до 1828 р., перехід козаків О. Гладкого на бік Росії та їх дії в російсько-турецькій війні, долю козаків, що

²² Маленко Л. М. Азовське козацьке військо (1828–1866). – Запоріжжя, 2000.

²³ Авраменко А. М., Фролов Б. Е. Монография по истории азовского казачества: Л. М. Маленко. Азовское казачье войско (1828–1866). – Запорожье, 2000; Українською мовою // Культурная жизнь Юга России. – Краснодар, 2002. – №1. – С. 64–66.

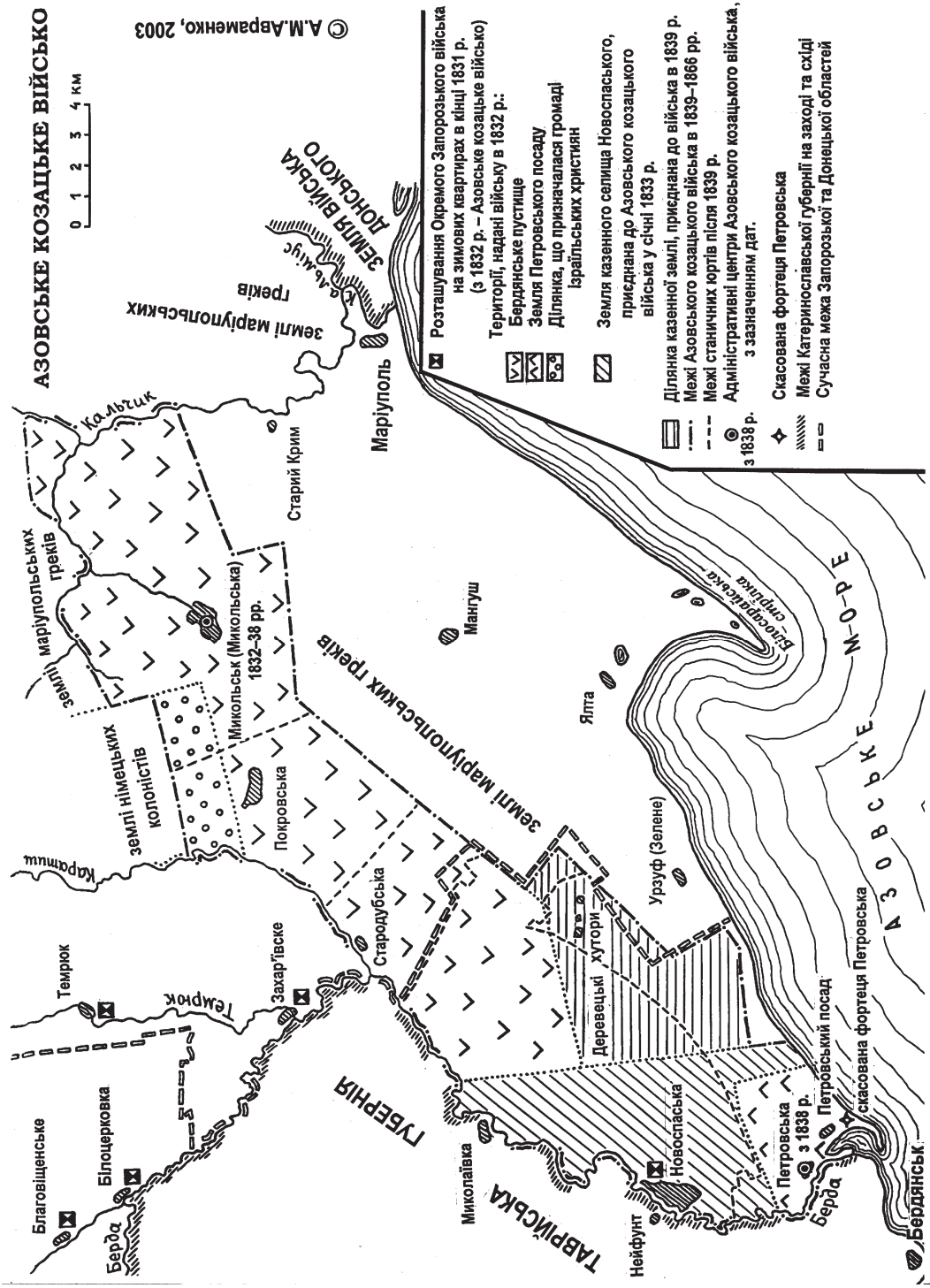
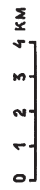
²⁴ Российский государственный военно-исторический архив, ф. 330, оп. 64, д. 29.

²⁵ Там само, д. 30.

АЗОВСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО

© А.М.Авраменко, 2003

- Розташування Окремого Запорозького війська на зимових квартирах в кінці 1831 р. (з 1832 р. – Азовське козацьке військо)
- Території, надані війську в 1832 р.:
 - Бердянське пустини
 - Земля Петровського посату
 - Ділянка, що призначалася громаді Ізраїльських християн
- Земля казенного селища Новоспаського, приєднана до Азовського козацького війська у січні 1833 р.
- Ділянка казенної землі, приєднана до війська в 1839 р.
- Межі Азовського козацького війська в 1839–1866 рр.
- Межі станційних юртів після 1839 р.
- Адміністративні центри Азовського козацького війська, з зазначенням дат.
- Скасована фортеця Петровська
- Межі Катеринославської губернії на заході та сході
- Сучасна межа Запорозької та Донецької областей

Азовське козацьке військо в історичній картографії

залишилися в турецьких володіннях, а також маршрут переселення козаків О. Гладкого в Приазов'я. Східна частина карти повинна показати район крейсерства азовських козацьких баркасних команд із 1837 року, маршрути переселення козаків у Закубання в період поступової ліквідації війська й станиці, у яких вони були оселені (Абінська, Азовська, Хабльська, Льська, Северська й ін.). При другому варіанті (три карти) оглядову карту слід розділити на західну й східну частині, що відповідає й хронології подій, які відображаються. У цьому випадку трапляється можливість показати історичні події в більшому масштабі й, природно, докладніше.

Створення серії карт з історії козацьких військ поступово дозволить розпочати підготовку Атласу історії козацтва, що буде цінним науково-довідковим виданням як для українських, так і для російських дослідників, студентів, учителів, краєзнавців і широкого загалу читачів. Обґрунтування ідеї й структури такого атласу були повідомлені на конференції в 2002 р. і опубліковані²⁶, але вожді сучасного козацтва воліють витратити гроші на інші цілі.

²⁶ *Авраменко А. М.* Атлас истории казачества: идея, концепция и структура // Казачество России: история и современность. Тезисы Международной научной конференции, г. Геленджик (8–11 октября 2002 г.). – Краснодар, 2002. – С. 4–7.